

WYBRANE POGLĄDY JANA PAWŁA II O SENIORACH

CHOSEN VIEWS OF JOHN PAUL II ON THE ELDERLY

Rozprawy Społeczne, nr 4 (IX), 2015

Aldona Molesztak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Molesztak A. (2015), *Wybrane poglądy Jana Pawła II o seniorach*. Rozprawy Społeczne, 4 (9), s. 48–56.

Streszczenie: Celem artykułu jest odniesienie rozważań o starości Jana Pawła II do aktualnych tendencji w gerontologii społecznej. Zmaganie się Jana Pawła II z własną chorobą, cierpieniem i wiekiem solidaryzuje papieża z ludźmi niedołączonymi, starymi, ubogimi, którzy znoszą swoje troski i udręki ciała każdego dnia. Tym samym zwraca się do lekarzy, polityków, duszpasterzy, jaki i samych wiernych w celu zabezpieczenia godnego życia seniorom, łagodzenia bólu, wsparcia w cierpieniu. W swoich wypowiedziach podejmuje problemy ludzi w podeszłym wieku w wymiarze indywidualnym i ogólnospołecznym. Przedstawiona perspektywa przyczyna się z jednej strony do podejmowania działań na rzecz grupy osób w podeszłym wieku a z drugiej do sprecyzowania problemów związanych z jej wzrostem. W nauczaniu Jana Pawła II występują zagadnienia związane ze starzeniem się społeczeństwa na świecie w obydwu sformułowanych obszarach.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, starość, problemy seniorów, gerontologia

Summary: The aim of the article is to consider John Paul II's teachings on the old age in the light of current trends in the domain of social gerontology. John Paul II's struggle with his own illness, pain and old age made him the symbol of all the frail, the old and the poor suffering physical pain and every day anxiety. This way, he addresses doctors, politicians, clergymen, and the faithful themselves to take care that senior citizens live their lives in dignity, to alleviate their pain and to support them in their trials and suffering. The Pope considers problems of elderly people individually and in the global perspective which, on the one hand, encourages undertakings aimed at helping the old, on the other, promotes efforts to identify and determine problems following from the fact of the growing number of old people within the society. The teachings of Pope John Paul II include both kinds of the mentioned issues concerning the ageing society of the world.

Keywords: John Paul II, old age, problems of senior citizens, gerontology

*Jeśli życie jest pielgrzymką do niebieskiej
ojczyzny, to starość jest czasem, gdy jesteśmy
najbardziej skłonni myśleć o wieczności.*

Jan Paweł II,
*List Ojca Świętego Do moich Braci i Sióstr - ludzi
w podeszłym wieku (14)*

Wprowadzenie

Ludzie starzy stanowią grupę, która jest znaczącą częścią społeczeństwa. Co więcej nieustannie wzrasta liczba osób w podeszłym wieku, posiadających bogatą wiedzę, doświadczenie ale także charakteryzujących się jednoczesnym występowaniem kilku przewlekłych chorób tzw. wielochorobowością (inaczej polipatologia Wieczorkowska-Tobis 2008), niesamodzielnością, samotnością lub ubóstwem. Wzrost grupy seniorów będzie bardzo dynamiczny ze względu na wchodzenie do tej grupy najliczniejszych w całym okresie powo-

jennym roczników osób urodzonych w latach 50 i 60. ubiegłego wieku (GUS 2014). Prognoza demograficzna obejmująca okres do 2050 r. ujawnia, iż nastąpi znaczne zmniejszenie liczby dzieci i osób dorosłych, zaś zwiększy się liczba osób starszych. W rezultacie udział osób starszych przekroczy 30% na obszarach wiejskich, natomiast w miastach zbliży się do 35% (Ibidem). „Współczynnik obciążenia ludności w wieku produkcyjnym osobami w wieku emerytalnym będzie się zwiększał przez wszystkie lata prognozy – z 28 osób w 2013 r. do 52 w 2050 r. Przy utrzymaniu poprzednich zasad dotyczących ustawowego wieku przejścia na emeryturę – na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadałoby 75 osób uprawnionych do emerytury” (GUS 2014, s. 41). Przedstawiona perspektywa przyczyna się z jednej strony do podejmowania działań na rzecz grupy osób w podeszłym wieku, a z drugiej do sprecyzowania problemów związanych z jej wzrostem. W nauczaniu Jana Pawła II występują zagadnienia związane ze starzeniem się społeczeństwa na świecie w obydwu sformułowanych obszarach.

Papież Jan Paweł II napisał dwa fundamentalne listy do ludzi w podeszłym wieku: *Do moich braci i sióstr – ludzi w podeszłym wieku* 1 października

Adres do korespondencji: Aldona Molesztak, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, ul. K. Chodkiewicz 30, 85-064 Bydgoszcz, e-mail: amoleszt@uke.edu.pl

1999, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*. 3 kwietnia 2002. Nie znaczy to jednak, że wcześniej nie podejmował wypowiedzi dotyczących ludzi starych. Wcześniejsze rozważania o starości występowały w listach do rodzin, listach do chorych, orędziach na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu. Problemy ludzi w podeszłym wieku występowały w encyklikach, homiliach, przemówieniach. Jan Paweł II swoje wypowiedzi kierował do różnych grup ludzi, nie tylko do seniorów, rodziny, wiernych, duchownych, ale także do władz państwowych na całym świecie akcentując sytuację starzenia się, adekwatnie do swoich odbiorców. Przyjąć należy, że traktował starzenie się ludności jako problem ogólnoświatowy. Wieloaspektowe ujęcie starości w ciągu całego pontyfikatu papieża odzwierciedlone jest w licznych tekstach. Dlatego zdaniem Katarzyny Uzar-Szcześniak można mówić o „pedagogii starości” Jana Pawła II (2015, s. 241).

Starość jest pojęciem o dwóch zakresach: pozytywnym i negatywnym. Starość oznacza niedołążność, słabość i jest kojarzone negatywnie. W literaturze najczęściej unikamy słowa „starość” zastępując go terminem „senior”, „człowiek w podeszłym wieku”, czy też z psychologicznego punktu widzenia „człowiek w okresie późnej dorosłości” a w ostatnim czasie wprowadzono sformułowanie siwiejące/srebrne głowy. Jan Paweł II jako jeden z nielicznych używa pojęcia „starości”. Starość to doświadczenie, wiedza, szacunek, mądrość. W dokumentach skierowanych do ludzi starych Jan Paweł II posługuje się także terminem „ludzie w podeszłym wieku”, „trzeci wiek”. Faktem jest, że w indeksie rzeczowym zawartym w zbiorze *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II* Wydawnictwo ZNAK. Kraków 2006, s. 1260-1270, pielgrzymkach do kraju Ojca Świętego nie występuje słowo „starość”, „podeszły wiek”, „trzeci wiek”. Jedynie Adhortacje Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II. Tom II 1996-2003 zawierają indeks w którym występuje termin starość. Jednak nauczanie Jan Pawła II odnosi się do kilku obszarów starości. Starość analizowana jest ze względu na aspekty teologiczne, biblijne, społeczne, pedagogiczne, kulturowe oraz demograficzne. Takie podejście do problematyki starzenia się i starości nadaje poglądom Jana Pawła II realistyczny charakter (por. Uzar-Szcześniak, 2015).

Artykuł analizuje poglądy o starości Jana Pawła II w kontekście życia człowieka, rozumienia starości oraz problemów ludzi w podeszłym wieku, zarówno w obszarze indywidualnym, jak i światowym. Nauczanie Ojca Świętego przez wszystkie lata pontyfikatu przypisuje znamiennej rolę człowiekowi staremu w społeczeństwie. Jan Paweł II z każdym rokiem bycia osobą w podeszłym wieku, coraz bardziej podkreślał problemy tej grupy ludzi. Nauczanie Ojca Świętego odnoszone jest do ogólnych tendencji występujących w gerontologii społecznej. Można ująć ten fakt także w następujący sposób wybrane aspekty pedagogii starości Jana Pawła II a gerontologia społeczna.

Rozumienie starości przez Jana Pawła II

Starość w myśli Jana Pawła II jest rozumiana jako „jesień życia” naznaczona mądrością zdobywaną poprzez doświadczenia. W tym kontekście doświadczenie przyczynia się do budowania wiedzy, którą jednostka wykorzystuje w nowych sytuacjach. Człowiek jest osobą, świadomym i odpowiedzialnym podmiotem, którego życie w wymiarze duchowym składa się z etapów, które szybko przemijają. Starość w tym kontekście jest kolejnym okresem życia następującym po dzieciństwie, młodości i dorosłości. Egzemplifikacją tego stanowiska są następujące słowa papieża: „(...) dzieciństwo i młodość są czasem, w którym człowiek stopniowo uczy się swojego człowieczeństwa, rozpoznaje swoje możliwości, ponieważ tworzy projekt życia, który będzie realizował w wieku dojrzałym (...). Starość jest sumą doświadczeń przeżytych” (Jan Paweł II, 1982a, s. 28). Umiejętności zdobyte w całym życiu pomagają reorganizować okres starości, poprzez wykorzystanie zgromadzonego potencjału (Jan Paweł II 2000; Halicka, Halicki 2002). Pogląd ten wskazuje na dokonywanie w starości bilansu życia. Jakość życia wiąże się u papieża ze sferą dobrego życia. Zgodnie z tym ujęciem „żyć dobrze” oznacza m.in. to, że człowiek cechuje się sumieniem wrażliwym, które pozwala na określenie tego, co jest dobre a co jest złe (Glemp 1994). Człowiek stary dokonując bilansu wyróżnia chwile radości, ale także wydarzenia trudne. Ocena dotychczasowego życia przez starego człowieka „pozwala na spokojniejszą i bardziej obiektywną ocenę ludzi i sytuacji, z jakimi zetknęliśmy się w życiu” (Jan Paweł II, 2000, s.14). Życie szybko przemija i dlatego najlepiej rozumieją je ludzie starzy, doświadczeni. Swoją postawą przedstawiają realizm codziennego życia, jego udręki oraz troskę o to życie, które jeszcze zostało (Jan Paweł II 1982a). Doświadczenia sytuacji traumatycznych wzmacniają w wyjątkowy sposób proces dojrzewania człowieka (Jan Paweł II 2000).

Odnośnie wieku osób starych, papież przywołał psalm wskazujący na wiek siedemdziesięciu lat. W gerontologii społecznej jest kilka propozycji periodyzacji starości. Nie mniej większość gerontologów wskazuje na wczesną starość rozpoczynającą się w wieku 60 lat, a następnie rozpoczyna się wiek starchy i długowieczność (Zych 2001; Brzezińska 2005; Szukalski 2006). Seniorzy ujawniają bogactwo wartości, wiarę w Boga, cierpliwość, ale także swoje cierpienie i miłość. Pomagają także młodszemu pokoleniu inaczej patrzeć na wydarzenia, poprzez pryzmat zdobytych doświadczeń i wiedzy (Jan Paweł II 1982a). Młode pokolenie poprzez relacje z ludźmi w podeszłym wieku otrzymuje cenne odpowiedzi na nurtujące problemy. Jednocześnie ludzie starzy prezentują swoją postawą preferowane i realizowane wartości ogólnoludzkie oraz chrześcijańskie. Dlatego ważny jest dialog międzypokoleniowy, który służy interioryzowaniu tolerancji, godności, prawdy i miłości do drugiej osoby – bliźniego.

Papież w rozważaniach o starości jest zgodny ze współczesnymi gerontologami, ujmując ten ważny etap życia jako „jesień życia” oraz przyznając dużą rolę wiedzy i doświadczeniu zawodowemu, społecznemu i religijnemu seniorów.

Misja ludzi starych

W wypowiedziach Ojca Świętego zawarte są trzy wyzwania stojące przed ludźmi starymi. Pierwszym ważnym zadaniem dla seniorów jest aktywność w życiu. Dzięki zaangażowaniu ludzi w podeszłym wieku, młode pokolenia poznają hierarchię ludzkich wartości (Jan Paweł II 2000). Z badań przeprowadzonych w Polsce przez GUS (1990), Szutar-Jaworską (1994, 2006), Pędicha, Halicką (1996), Trafiałek, (2003), Halicką, Halickiego (2002) wynika, że większość seniorów biernie spędza czas wolny. Problem niewielkiego udzielania się seniorów podkreśla także Beata Wojszel (2002). Autorka powołując się na wcześniejsze badania P. Czekanowskiego z 1993 stwierdza, że nic w tej kwestii nie zmieniło się (Wojszel 2002). W Polsce nie stworzono klimatu sprzyjającego powstawaniu organizacji integrujących seniorów ze społeczeństwem. Ponadto upowszechniano wzór starości, w którym aktywność była nieobecna (Wojszel, 2002). Janusz Czapiński i Piotr Błędowski w *Diagnozie Społecznej* stwierdzają, że 15,7% osób powyżej 60 lat działa w jednej lub dwóch organizacjach pozarządowych, w tym 3,4% wskazuje na organizacje religijne. Znaczna grupa seniorów uczestniczy w zajęciach Uniwersytetu Trzeciego Wieku. Autorzy raportu wnioskuje, że liczba osób zaangażowanych w aktywność społecznie będzie rosła. Respondenci wskazują działania na rzecz środowiska lokalnego oraz rodziny (Czapiński, Błędowski, 2014). Nie mniej aktywność osób w podeszłym wieku kształtuje się na niskim poziomie. Wobec nieustannie wzrastającej liczebności grupy seniorów nie jest to odpowiednia sytuacja. Wraz ze wzrostem grupy seniorów aktywność w życiu społecznym powinna zwiększać się. Wynika z tego, że brak jest narzędzi umożliwiających organizację obszarów działania dla tej grupy ludzi. Wiek seniora uwydatnia młodszemu pokoleniu ciągłość pokoleń i ich współzależność.

Drugi obszar wskazany przez papieża dotyczy charyzmatu ludzi starych, polegający na wypełnianiu próżni pomiędzy pokoleniami (Jan Paweł II 1982a). Ludzie starzy są potrzebni młodemu pokoleniu ponieważ pokazują inne spojrzenia na pojawiające się trudności, rozwiązania. Dzięki swoim osiągnięciom są oni autorytetami w sferze zawodowej, w rodzinie. Pełnią oni funkcję doradczą, organizatorską, czy też reformatorską w życiu społeczności. Jan XXIII, Jan Paweł II, Benedykt XVI, Franciszek - każdy z papieży reprezentował charakteryzowany okres starości pełniąc wiele funkcji. W historii niejednokrotnie można wyróżnić postacie biorące udział w życiu naukowym, artystycznym, czy też politycznym w podeszłym wieku. Okres starości

ma podobnie jak inne okresy swoje zalety. Podjętą analizę można odnieść do słów papieża o darze długowieczności, który jest postrzegany jako przywilej, znak Bożej łaskawości. Jest to czas, w którym jednostka dokonuje wielu rzeczy. Wymieniając postacie starców z Pisma Świętego stwierdza, że Bóg wzywa każdą jednostkę niezależnie od wieku, aby wykorzystwała swój talent dla dobra drugiego człowieka. Wiek nie ma znaczenia (Jan Paweł II, 1999). Ludzie w podeszłym wieku spełniają ewangeliczną misję doradców. W tym kontekście współcześnie następuje wymiana wiedzy międzypokoleniowej.

Natomiast trzecie zadanie ludzi po 60 roku życia manifestuje się zaangażowaniem w modlitwę, przekazywanie wartości religijnych, służenie radą i pomocą. Rozwiązanie kryzysu etapu starości jest związana z akceptacją śmierci przez ludzi starych, co prowadzi do nawiązywania relacji z Bogiem. Jest to obszar relacji niedokonanych, bowiem tylko Bóg wie kiedy te relacje nawiązuje. Dialog z Bogiem podczas nabożeństw, wspólnotowość starzenia się, żegnania rówieśników przedstawia perspektywę odchodzenia, wycofywania się. Nie można jednocześnie zapominać o wychowawczym oddziaływaniu na siebie ludzi w każdym wieku. Zmaganie się z cierpieniem, niepełnosprawnością jest przykładem godnym naśladowania. Ludzie starzy częściej pogrążają się w modlitwie, która łagodzi ich powiększające się dolegliwości. Uczestnictwo w nabożeństwach staje się sensem życia dla części seniorów. Duszpasterstwo dostrzega ograniczenia wynikające z ich wieku i stanu zdrowia. Jednak z uwagi na wartości preferowane i realizowane przez seniorów podejmowane są działania sprzyjające ich przekazywaniu przez ludzi starych (Przygoda 2015)

Ludzie starzy nie mogą być zepchnięci na marginesy życia, ponieważ mają znaczącą rolę do odegrania w społeczeństwie (Jan Paweł II 1982a). W seniorach tkwią bogate możliwości, które winny być wykorzystane przez młode pokolenie. Ojciec Święty pisze o seniorach „(...) waszą misją jest dawanie świadectwa, o prawdziwych wartościach. (...), możecie wnieść szczególny wkład w rozwój autentycznej «kultury życia»” (Jan Paweł II 2000, s. 14). W tym zadaniu najbardziej ujawnia się kontakt międzypokoleniowy, bowiem seniorzy wspierają rodziny w sprawowaniu opieki nad kolejnym pokoleniem. Cechując się cierpliwością przekazują wiedzę, doświadczenie i wiarę w Boga kolejnemu pokoleniu. Dziadkowie występują w stosunku do wnuków w roli nieprofesjonalnych wychowawców i nauczycieli, „stoją na straży transmisji kulturowej” (Szutar-Jaworska i in. 2006, s. 104).

Doskonałą egemplifikacją poglądów Jana Pawła II o misji osób starszych jest następujący tekst: „ważne miejsce w życiu braterskim zajmuje troska o starszych i chorych, zwłaszcza w takich okresach jak obecny, kiedy w niektórych regionach świata wzrasta liczba osób konsekrowanych w podeszłym wieku. Serdeczna opieka, na jaką one zasługują, nie tylko wynika ze ścisłego obowiązku miłosier-

dzia i wdzięczności wobec nich, ale również wyraża przekonanie, że świadectwo tych osób jest bardzo potrzebne Kościołowi i poszczególnym instytucjom oraz, że ich misja pozostaje ważna i owocna nawet wtedy, gdy z powodu wieku lub złego stanu zdrowia muszą zrezygnować z konkretnej działalności. Z pewnością mogą jeszcze wiele dać z siebie, dzieląc się mądrością i doświadczeniem (...)” (Jan Paweł II 2006a, s.63).

Seniorzy wobec wartości życia

Człowiek w okresie późnej dorosłości zgodnie z koncepcją etapów życia Erika Eriksona musi uporać się z kryzysem podstawowym, czyli pogodzeniem się z odejściem, śmiercią. Ostatni okres ósmy obejmujący umownie ludzi po 65 roku to zgodnie z koncepcją Eriksona rozstrzygnięcie między integralnością a rozpaczą. W tym okresie jednostka musi dokonać bilansu swojego życia. Zbiera efekty wcześniejszych etapów życia. Uzyskuje integralność w relacji do otoczenia. Przeciwnością integralności jest rozpacz, rozgoryczenie. Przyjmuje ona postać obawy przed śmiercią lub nawet pragnienie śmierci. Człowiek ma już mało czasu aby powrócić i zmienić coś w życiu. Rozwiązanie kryzysu prowadzi seniora do mądrości (Erikson 2004, Szatur-Jaworska i in. 2006). Ludmiła Zajac spostrzega, że jest to najtrudniejsze ze wszystkich zadań stojących przed seniorem – „musi on poradzić sobie z samym sobą” (Zajac 2002, s. 57). Ale jest tak dlatego, że jak stwierdza S. Kowalik problem śmierci jest nierozstrzygalny, zatem tylko te problemy są ważne, które można rozwiązać (Kowalik 2007). Okres starości w którym znalazł się człowiek stwarza szczególne warunki do realizacji tego zadania. Podstawowym warunkiem jest zaakceptowanie siebie jako osoby starszej. Świadomość nieuchronnej śmierci seniorów nadaje ich życiu nowy wymiar. Osoby te dokonują retrospektywy dotychczasowego swojego życia (Zajac 2002). W podobnej sytuacji są osoby, których spotkała nieoczekiwana niepełnosprawność, bowiem i one muszą stanąć w nowej sytuacji. Człowiek w podeszłym wieku ceniąc życie musi poradzić sobie z nieuchronną śmiercią, podejmując nowe zadania związane z własnym rozwojem, wsparciem rówieśników, czy też rodziny. Na kanwie psychologicznego ujęcia etapu starości przytoczę stanowisko Jana Pawła II, który dzieli się refleksją o pięknie życia, będącego zawsze dobrem (Evangeliem vitae, nr 34). „Życie człowieka pochodzi od Boga, jest Jego darem, Jego obrazem i odbiciem, udziałem w Jego ożywczym tchnieniu” (Evangeliem vitae, nr 39). Trudno człowiekowi jest pogodzić się z odejściem od dobra, którego doświadcza w każdej chwili życia. Jan Paweł II pisze „lata szybko przemijają, a dar życia, mimo towarzyszących mu trudów i cierpień, jest zbyt piękny i cenny, abyśmy mogli się nim znużyć” (Jan Paweł II 1999, s. 1). Począwszy od pierwszego etapu rozwoju jakim jest dzieciństwo, poprzez młodość i dorosłość, a skończywszy na sta-

rości cenimy to, co jest wyjątkowe – życie. Kolejne etapy życia człowieka charakteryzują się wielością zdarzeń, spotkań z ludźmi, cierpieniem stanowiącym tym samym fundament doświadczenia pomagającego poznać piękno życia na ziemi. Starość jest ukoronowaniem dokonań wcześniejszych etapów życia a zatem jest zbiorem wszystkich doświadczeń w sferze zdobytej wiedzy, dokonań. Jest bilansem życia dokonanym przez człowieka. „Jak w wielkiej symfonii, powracają tematy dominujące w życiu, aby dokonała się potężna synteza ich brzmienia. I ten ostatni rezonans przynosi mądrość ..., dobroć, cierpliwość, zrozumienie i najcenniejsze uwiecznienie starości – miłość” (Jan Paweł II 1982a, s. 27). Od dzieciństwa przygotowuje się człowiek do etapu starości.

Stary człowiek w rodzinie

Współczesna rola seniora w rodzinie nie jest stabilna. Nie można podważyć znaczenia obecności starych osób w rodzinie. Poprzez szacunek do rodziców następuje zakorzenienie w tradycji i hołdu dla poprzednich pokoleń. To dbałość o nasze cmentarze, nagrobki będące opowieściami o rodzinnych historiach. Zakorzenienie we własnej tradycji jest odzwierciedleniem układów kultury. Pierwszy i najważniejszy układ obejmuje rodzinę, która jako wspólnota przekazuje swoją historię, modele zachowania, normy społeczno-moralne i wiarę. Współczesna rodzina nuklearna, stworzona przez rodziców i jedno (lub dwoje) dziecko, musi podjąć niejedno wyzwanie, aby żyć zgodnie z obowiązującymi zasadami. Jan Paweł II (1994) wskazywał, że rodzina to nie tylko wspólnota rodziców i dzieci ale także bywa wspólnotą wielu pokoleń (Pikuła 2011, s. 103). Normy społeczno-moralne i kulturowe oraz religijne zobowiązują dzieci do szacunku wobec rodziców. Jest on okazywany nie tylko od święta, ale każdego dnia. Dzięki relacjom opartym na szacunku do rodziców utwierdza ich w przekonaniu, o ich miejscu w rodzinie (Jan Paweł II 1999). Tradycje postępowania wobec seniorów są kultywowane przez wiele środowisk. Obecność seniorów musi być przez młode pokolenie nie tylko akceptowana, ale należy im pomagać oraz doceniać ich zalety. Senior w rodzinie to osoba, która pod względem fizycznym potrzebuje pomocy, ale ze względu na swój potencjał intelektualny może służyć młodym pokoleniom przekazując tradycje, system wartości. Uzar-Szczeniak analizując teksty Jana Pawła II stwierdza, że wizja wspólnoty papieża ma swoje odniesienie do budowania relacji międzypokoleniowej. „Obecność osób w podeszłym wieku we wspólnocie społecznej stanowi wezwanie do pogłębiania wrażliwości na drugiego człowieka, budowania „wyobraźni miłosierdzia” (Jan Paweł II 2002a za: Uzar-Szczeniak 2011, s. 132). Senior w rodzinie wnosi potencjał duchowy poprzez uwrażliwienie na miłość, odpowiedzialność i godność poszczególnych członków. Seniorzy reprezentują w rodzinie humanistyczne i religijne wartości przyczyniając się jednocześnie

nie tylko do wrażliwości członków rodziny ale także do ich rozwoju osobowego (Uzar-Szcześniak 2011). Młode pokolenia są świadome, że idealnym środowiskiem dla ludzi starszych jest rodzina nie tyle jako wspólne, fizyczne przebywanie, co raczej wspólne tworzenie klimatu rodzinnego, w którym wszyscy czują się szczerze akceptowani, miłowani i wspierają się wzajemnie (Jan Paweł II 2004). Niestety coraz częściej młodzi ludzie zostawiają swoich rodziców bez opieki i wsparcia. Pragną oni realizować swoje plany życiowe w odległych miejscach świata. W ten sposób zanika naturalna w ubiegłym stuleciu troska rodziny o seniora na rzecz zwiększenia roli instytucji leczniczo-opiekuńczych. Człowiek w podeszłym wieku chce być potrzebny. I jeśli nie potencjałem intelektualnym, to duchowym wspiera młode pokolenie, poprzez naukę religii, modlitwę, świadectwo cierpienia. Papież nawołuje aby seniorzy dzielili się z młodym pokoleniem mądrością, doświadczeniem (Jan Paweł II 1982, s. 186-187). Najlepszym środowiskiem dla seniora jest rodzina, która go wspiera w chorobie i pomaga.

Społeczeństwo wobec jakości życia osób starszych

Współczesna medycyna oraz korzystniejsze warunki ekonomiczne i społeczne sprzyjają przedłużeniu życia. W roku 2004 podczas Światowego Dnia Środków Społecznego Przekazu Jan Paweł II zwracał uwagę na lepsze warunki pracy i wzrost ogólnego dobrobytu (2004, nr 4). W tym kontekście Ojciec Święty zauważał, że starość jest współczesnym problemem demograficznym wobec zwiększającej się liczby ludzi starych a zmniejszającym przyrostem naturalnym (Jan Paweł II 1999).

Starość prezentuje się jako ważne zagadnienie dla całego świata. Liczba ludzi długowiecznych będzie coraz większa, a zatem więcej będzie potrzebnych specjalistów leczących seniorów, ale także i opiekujących się nimi. Szczególnie znacznie ma nie tylko przyrost grupy osób starych, ale wyjątkowy wzrost ludzi określanymi jako sędziwych starców. Dane demograficzne wskazują trzykrotny wzrost grup osób po osiemdziesiątym roku życia (Nowak-Starz i in. 2009). A zatem problem starzenia się jest problemem globalnym bowiem obejmuje cały świat. Zdaniem Ojca Świętego należy go potraktować jako „element złożonej problematyki rozwoju” (Jan Paweł II 2002, s. 8). Zachodzące zmiany w strukturze społeczeństwa nakazują podjąć dyskusję o przyszłości społeczeństwa, relacjach międzypokoleniowych (Ibidem). Te stwierdzenia są tym bardziej znaczące, że dzisiaj trudno jest przewidzieć sytuację ze względu na nieustanne zmiany technologiczne, sprzyjające zmianom społecznym. Nie wszędzie potrzeby ludzi w podeszłym wieku są zaspakajane. Jan Paweł II stwierdza, że poziom zaspokojenia potrzeb osób w podeszłym wieku jest wyznaczony przez działania poszczególnych cywilizacji (Jan Paweł II 2002). W tym kontekście zadaje pytanie, jak zapew-

nić starzejącemu się społeczeństwu przetrwanie, gwarantując jednocześnie osobom starszym społeczne bezpieczeństwo i odpowiednią jakość życia (Ibidem). Każdej osobie w podeszłym wieku, tak jak każdej jednostce, przysługuje godne traktowanie. Cierpienie, starość, bliskość śmierci nie pomniejszają godności. Starzenie się, starość są to problemy podejmowane przez gremia polityków, jednak poza obietnicami niewiele zostaje podjętych w tym kierunku działań. Ze względu na rozmiary starzejącego się społeczeństwa ośrodki opiekuńczo-lecznicze są niezbędne. Zwiększającej się grupie seniorów trzeba przygotować godne warunki aktywności, leczenia oraz opieki doraźnej. Zwiększająca się grupa osób po ukończeniu 81 roku życia potrzebuje wzmocnionej opieki medycznej i opiekuńczej ze strony rodziny i instytucji pomocowych.

Współczesna gerontologia podkreśla znaczenie ludzi w podeszłym wieku w społeczeństwie (Czerniawska 2011, Szarota 2011, Kilian 2011, Wnuk 2013, Krzyżowski i in. 2014). Podobnie Jan Paweł II w swoich poglądach podkreśla ważną rolę osób w podeszłym wieku w rodzinie i społeczeństwie. Papiaska Rada ds. Świeckich w dokumencie *Godność człowieka starszego oraz jego misja w Kościele święcie (1999)* zwraca uwagę na wiedzę którą posiadają seniorzy, zakorzenienie w przeszłości, doświadczenie, szersze spojrzenie na świat oraz współzależność od innych osób (Pikuła, 2011, s.59). Poprzez ten przekaz poskreśla się walkę z rozpowszechnianą obojętnością, utylitaryzmem (ibidem, s. 60).

Wybrane problemy ludzi starych

Problemy ludzi starych można rozpatrywać w aspekcie indywidualnym i globalnym. Dla Jana Pawła II nie jest obojętna sytuacja ludzi starych, bowiem sam odczuwał przybywające kolejne lata, które wymuszają zmaganie się z wieloma trudnymi problemami (Jan Paweł II, 1999). Jest to okres w życiu, w którym najcenniejsze wsparcie otrzymuje się od rówieśników, doświadczających tych samych, podobnych trosk. Gerontolodzy i psycholodzy (Czerniawska 2011, Dubas, Stelmaszczyk 2015, Szarota 2011) piszą, że okresowi starości towarzyszy pogorszenie stanu zdrowia, zmiana wydolności fizycznej organizmu, zmiana pozycji społecznej, zmiana ról społecznych, zmiana form aktywności. Do ważnych trudności zaliczyć należy również utratę sprawności organizmu, samotność, godziwe warunki życia, problem poczucia niepełnosprawności, problem przewlekłych chorób somatycznych i psychicznych, problem świadomości nadchodzącej śmierci (Kowalik 2005, s. 318). Dla seniorów dolegliwe stają się następujące problemy: izolacja społeczna i brak społecznego wsparcia; niedostosowanie do posiadanych możliwości warunki mieszkaniowe; małe zasoby finansowe; zły stan zdrowia, poczucie bezużyteczności społecznej; utrata posiadanej sprawności. Kolejne problemy seniora to: cierpienie, brak miłości, wsparcia, samotność, ubóstwo,

marginalizacja ludzi starych, eutanazja (Papieska Rada ds. Świeckich, op. cit za: Pikuła, 2011, s. 60). Doświadczanie trudów wieku, które doznawał Ojciec Święty pozwalają głębiej zrozumieć czas starości, ale także ujawniają potrzebę solidaryzowania się z rówieśnikami. Przeżywanie podobnych sytuacji nadaje im znaczącego sensu istotnego tylko dla tej grupy. W chorobie człowiek nie jest sam. Jan Paweł II pisał w liście do osób starych, że pragnie dać w nim „wyraz mej duchowej więzi z wami jako ktoś, kto z biegiem lat spostrzega, że coraz głębiej rozumie ten etap życia, i w konsekwencji odczuwa potrzebę bardziej bezpośredniego kontaktu ze swymi rówieśnikami, aby razem zastanowić się nad tym, czego wspólnie doświadczamy, poddając wszystko woli Boga, który ogarnia nas swoją miłością, a swą Opatrznością wspiera i prowadzi” (Jan Paweł II 1999). Doświadczanie trudów starzenia się prowadzi do dostrzegania i rozumienia trudu starości przez papieża. Ojciec Święty zwraca uwagę na bezbronność ludzi starych, choroby które są źródłem inwalidztwa, braku sprawnego poruszania. Walka z nieustanym bólem przypomina seniorom o końcu ich życia. Papież pisze, że „w takich szczególnych sytuacjach cierpienia i uzależnienia od innych ludzie starsi potrzebują nie tylko tego, aby leczyć ich za pomocą środków udostępnionych przez naukę i technikę, ale także by opiekować się nimi umiejętnie i z miłością, tak aby nie czuli się beзуżytecznym ciężarem albo – co gorsza – nie zaczęli pragnąć i domagać się śmierci” (Jan Paweł II 2002, s. 8-9).

W rozważaniach papieża o starości dostrzegam wrażliwość na problemy egzystencjalne i behawioralne seniorów. Osoby w podeszłym wieku potrzebują wsparcia i miłości rodziny, osób bliskich, a dopełnieniem ma być dla nich opieka medyczna neutralizująca ich dolegliwości w najmniej inwazyjny sposób; na ile taka pomoc jest możliwa i wskazana. Wielokrotnie spotykamy się z sytuacją w której seniorzy cierpią na skutek choroby przez wiele lat, leżą w łóżku, a mimo to charakteryzuje ich wielki spokój i radość. Nie oskarżają Boga o swoje dolegliwości. Co więcej, cechuje ich niezwykła siła ducha i pogody mimo silnego bólu. Jest to przykład zespolenia cierpienia swojego z cierpieniem Jezusa Chrystusa. Osoby cierpiące charakteryzują się nieocenioną dla ludzi zdrowych, młodych wewnętrzną głębszą radością (Glemp 1989). Chrystusa łatwo jest naśladować w dobrych czynach, lecz trudniej w cierpieniu i niedołężności. Cierpienie ma dwa obszary występowania, bowiem może dotyczyć ciała, lub może odnosić się do ducha. W pierwszym przypadku obejmuje chorobę człowieka, a w drugim zmartwienia, rozterki i zawody. Źródłem cierpienia może być sam organizm ale także drugi człowiek lub też różne niesprzyjające okoliczności. „Wszelką boleść trzeba jednak umieć podjąć i z nią wchodzić na kalwarię naszego życia” (Glemp 1988, s. 511). Nie jest to jedyny problem ludzi starych bowiem brak pozytywnego nastawienia sprzyja marginalizacji ludzi starych, skazując ich na samotność (Jan Pa-

weł II 2002). Brak najbliższej rodziny, brak przyjaciół, nieporadność życiowa prowadzi do samotności i izolacji człowieka starego. Sytuacja taka sprzyja powstawaniu wśród seniorów, ubóstwa, stanów depresyjnych czy też samobójczych. W celu zaradzenia tym problemom niezbędne jest udzielanie osobom w starszym wieku wielowymiarowego wsparcia, zarówno w sferze informacyjnej, moralno-duchowej, emocjonalnej, materialnej oraz w formie pomocy przy wykonywaniu codziennych czynności (Klus 2012). Często seniorzy czują się osamotnieni na skutek braku sensu życia, braku aktywności i przydatności (Szatur-Jaworska i in. 2006).

Papież podejmuje problem starzenia się społeczeństwa w znaczeniu globalnym kierując swoje stanowisko do przedstawicieli władz państwowych, mass mediów, organizacji międzynarodowych. Papież zaznacza w swoich wypowiedziach, że starzenie się ludności świata jest jednym z najbardziej znaczących procesów XXI wieku. Jednocześnie zwraca uwagę na już podjęte przez Organizację Narodów Zjednoczonych liczne inicjatywy, których celem jest zbadanie i rozwiązanie problemów wynikających z ciągłego wzrostu liczby osób (Jan Paweł II 2002). Działania wobec ludzi starych trzeba oprzeć na trzech podstawowych zasadach: solidarności, wymiany międzypokoleniowej i wzajemnej pomocy. „Tę solidarność trzeba urzeczywistniać nie tylko w ramach poszczególnych narodów, ale także w relacjach międzynarodowych, podejmując działania, w których uwzględnione zostaną głębokie nierówności ekonomiczne i społeczne pomiędzy północą i południem planety” (Jan Paweł II 2002, s. 9). Ciężar ubóstwa jest tak dotkliwy, że może podważyć zasady solidarności, czego ofiarą stają się najsłabsze grupy społeczne, w tym także ludzie starsi (Jan Paweł II 2002; Nowicka 2006).

Ludzie w podeszłym wieku cierpią wiele dolegliwości. Często przez wiele lat są osobami niepełnosprawnymi, niesamodzielnymi, potrzebującymi nieustannej opieki. Cierpienie człowieka wywołuje zagadnienie eutanazji. Jest ona ważnym dla papieża światowym problemem. Stwierdza, że nie istnieje cierpienie, które usprawiedliwiłoby unicestwienie życia. Życie należy promować i bronić od chwili poczęcia aż do naturalnego kresu. W przesłaniu do XXIII Krajowego Kongresu Stowarzyszenia Włoskich Lekarzy Katolickich Jan Paweł II pisze, że w procesie ochrony i umacniania zdrowia człowieka nie można pomijać jego duchowego wymiaru. W leczeniu i łagodzeniu cierpienia ludzi lekarze muszą być świadomi sensu życia i śmierci (Jan Paweł II 2005c). Ojciec Święty stwierdza, że jednym z dramatów współczesności jest eutanazja, która zamiast uwolnić osobę od cierpienia, unicestwia ją. Kiedy współczuciu nie towarzyszy pragnienie, aby stawić czoło cierpieniu, wzmocnienia w walce z bólem osoby, prowadzi ono do unicestwienia życia, poprzez które zostanie pokonany ból. Medycyna jest na służbie człowieka i pomocy w walce z chorobą a propagując eutanazję zmienia wymiar etyczny

medycyny (Jan Paweł II 2005d). W tym kontekście eutanazja staje się problemem światowym zagrażającym istnieniu jednostki w doznawanym cierpieniu. Zasadne są więc słowa papieża, który stwierdza, iż „człowiek dzisiejszy zdaje się być stale zagrożony przez to, co jest jego własnym wytworem (...), pracy umysłu, dążeń jego woli” (Redemptor hominis, nr 15). Przekonania papieża są podstawą do interpretacji dla Norberta Pikuły, który zwraca uwagę na ukryte formy eutanazji do których zalicza przeszczepy dokonane wcześniej niż uznanie osoby za zmarłą (Pikuła 2011, s. 54). Mamy do czynienia kolejny raz z człowiekiem zdolnym do kreowania wiedzy, która występuje przeciwko niemu samemu.

Współczesny obraz starości

Współczesny obraz starości jest ambiwalentny, jeśli można ocenić to, co dzieje się w przestrzeni społecznej. Z jednej strony stwarzamy klimat dla rozwoju Uniwersytetów Trzeciego Wieku, promujemy radosną starość, a z drugiej nie ma w Polsce przygotowanych specjalistycznych oddziałów geriatrycznych, kadry medycznej, domów dziennego pobytu, nie ma starego człowieka obecnego w mediach. Polska nie jest przygotowana do pracy z gwałtownie zwiększającą się grupą seniorów. Jan Paweł II zwraca uwagę całej ludzkości na potrzebę odpowiedzialnej realizacji zadania, jakim jest budowa «społeczeństwa dla ludzi w każdym wieku» (2002, s. 9). Jan Paweł II zauważa, że „mentalność, która uważa człowieka starego za niewygodnego, zbytecznego i nieużytecznego, przenika nie tylko powszechną opinię publiczną, ale nawet prace ustawodawcze i ustanowienie strategii organizowania działań produkcyjnych.” (Jan Paweł II 1982a, s. 28). A zatem starość jest niewygodna dla decydentów, jak i dla mediów. Jan Paweł II pisząc o starości zwraca się do mediów jako siły pełniącej ważną rolę w kształtowaniu opinii publicznej. W przekazie medialnym starość jest ujmowana najczęściej stereotypowo. Z tego względu Jan Paweł II zwracając się do przedstawicieli mass mediów prosi o przekazywanie rzetelnego, autentycznego i chrześcijańskiego obrazu starości (Uzar-Szcześniak 2015). Analizując programy telewizyjne, audycje, filmy fabularne i dokumentalne można stwierdzić, że ludzie starzy w nich nie istnieją, są nieobecni. „Jeszcze nie wieczór” to jedyny film Jacka Bławuta z 2008 roku opowiadający o starości, miłości, przemijaniu i aktorach, którzy chcą stanąć na scenie i zmierzyć się z własnymi słabościami. Dlatego Ojciec Święty zwraca się do mass mediów, aby wypełniały bardzo ważną misję, wręcz niezastąpioną w kwestii przekazu informacji skłaniających do refleksji nad ludźmi starymi. „Środki społecznego przekazu mają ogromny pozytywny potencjał, który może służyć upowszechnianiu zdrowych wartości humanistycznych i rodzinnych i w ten sposób przyczyniać się do odnowy społeczeństwa. Ze względu na ich znaczną zdolność kształtowania poglądów i zachowań, osoby

pracujące w mediach powinny zdawać sobie sprawę, że mają moralny obowiązek nie tylko na wszelkie sposoby pokrzepiać, wspomagać i wspierać rodziny, ale także kierować się mądrością, zdrowym rozsądkiem i uczciwością w sposobie prezentacji zagadnień dotyczących płciowości, małżeństwa i życia rodzinnego.” (Jan Paweł II 2004, s. 14). Media, chociaż w bardzo niewielkim stopniu, ale coraz częściej pomagają „ludziom starszym w patrzeniu z realizmem i pogodą ducha na ten okres swojego życia” (Jan Paweł II 1982, s. 3).

Jedną z dróg do rozwiązywania problemów dotyczących starzenia się ludności jest z pewnością włączanie człowieka starszego w aktywne życie społeczne, wykorzystywanie zasobów doświadczenia, wiedzy i mądrości, jakimi może się on podzielić. Zgodnie ze stanowiskiem, że w seniorach tkwi duży potencjał intelektualny oraz doświadczenie. W tym rozumieniu ludzie w podeszłym wieku są dla społeczeństwa bogactwem, które może przyczyniać się do jego dobrobytu. Najczęściej podejmują pracę nie wykorzystującą ich wiedzy i umiejętności. Przyczyn takiej sytuacji jest kilka: brak przestrzeni dla seniora, zadań do wykonania, inna metodologia zarządzania.

Podsumowanie

Jan Paweł II stwierdza, że każdy etap życia człowieka jest ważny, każdy niesie bogate doświadczenia i jest darem danym od Boga. Zmaganie się Jana Pawła II z własną chorobą, cierpieniem i wiekiem solidaryzuje papieża z ludźmi niedołączonymi, starymi, ubogimi, którzy znoszą swoje troski i udręki ciała każdego dnia. Tym samym Papież zwraca się do lekarzy, polityków, duszpasterzy, jak i samych wiernych w celu zabezpieczenia godnego życia seniorom, łagodzenia bólu, wsparcia w cierpieniu. Życie w gronie serdecznej i wspierającej rodziny, ale też w państwie zapewniającym godną starość jest kwintesencją poglądów Jana Pawła II. Papież sam był cierpiącym fizycznie człowiekiem. Trud zmagania z chorobą, własną słabością jest przykładem godnego życia dla każdego człowieka. Pedagogia starości Jana Pawła II w ujęciu Uzar-Szcześniak to „(...) sztuka prowadzenia człowieka do godnego starzenia się, mająca charakter holistyczny i integralny. Dotyczy całości kształtu funkcjonowania człowieka w wymiarze indywidualnym i społecznym, w rozciągłości całego życia, od dzieciństwa po starość, jak również w wszystkich sferach: cielesnej, psychicznej i duchowej. Łączy w sobie refleksję nad fenomenem starości i oraz świadectwo przeżywania własnego starzenia się. Podstawę stanowi prawda o wartości ludzkiego życia, która domaga się uznania i realizacji również w okresie starości” (2015, s. 257). Papież zauważa pojawiające się problemy demograficzne występujące na świecie. Ujmuje zatem starość w sensie globalnym jak i indywidualnym wskazując najczęstsze i najważniejsze problemy występujące w życiu seniora. Gerontologdy akcentują

aktywność człowieka starego przejawianą w podejmowaniu różnych ról zawodowych, wsparcie dzieci poprzez opiekę nad wnukami, pomoc materialną. Ojciec św. nie tylko akcentuje aktywność ale zwraca uwagę na charyzmat ludzi starych i ich zaangażowanie w modlitwę (Jan Paweł II 1980, s. 291). Papież podkreśla przekaz międzypokoleniowy dotyczący tradycji, wiedzy, doświadczenia, systemu wartości, który jest istotny dla budowania tożsamości każdego człowieka. Jan Paweł II wypowiadając się na temat starości koncentruje się szczególnie na godności człowieka starego, godności cierpienia, umierania. Człowiek ma prawo do godnego życia, ale także do godnej śmierci. W pedagogii starości obecne są wypowiedzi dotyczące warunków pracy oraz wzrostu ogólnego dobrobytu ludzi starych. Nie obce były papieżowi problemy egzystencjalne i behawioralne ludzi w podeszłym wieku, ich osamotnienie, ubóstwo, wykluczenie, choroby, brak wsparcia i miłości. Jan Paweł II nie był gerontologiem społecznym, ale w sposób mądrościowy podejmował problemy starzenia się. Papieża interesował pojedynczy człowiek stary oraz mechanizmy jego ochrony formułowane przez władze państwowe różnych krajów. Poglądy Jana Pawła II są zgodne z najnowszymi tendencjami w gerontologii w sferze definiowania starości, misji ludzi starych, jakości życia i problemów ludzi starych. Jako jedyna osoba na świecie Papież docierał do seniorów na każdym kontynencie rozumiejąc ich troski i obawy ale także udzielając im wsparcia i pomocy. Nie obce były dla Ojca św. troski cierpiących seniorów zarówno w Nigerii jak i w Niemczech (Jan Paweł II 1982; Jan Paweł II 1980).

Literatura:

1. Bednarski L. (2014), *Zachowania suicydalne człowieka w okresie starości*, W: A. Wilk, M. Gołowski-Hudała (red.), *Prawne aspekty starości*. Difin. Warszawa s. 47-66.
2. Chechelski D. (2014), *Starość w eksplikacji listu Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku*. Studia teologiczne, tom 15, s. 52-62.
3. Czapiński J., Błędowski P. (2014), *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*. Raport tematyczny, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.
4. Czekanowski P. (1993), *Aktywność ludzi starszych w czasie wolnym*. *Zeszyty Problemowe PTG*, nr 5, s. 130-140.
5. Czerniawska O. (2011), *Nowe drogi w andragogice i gerontologii*. Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
6. Dubas E., Stelmaszczyk J. (2015)(red.), *Biografie i uczenie się*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
7. Dziedzic J. (2015), *Kościół wobec starości*. *Polonia Sacra*, nr 1 (38), s. 95-113 DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/ps.731> (dostęp: 4 maja 2015).
8. Erikson E. (2004), *Tożsamość a cykl życia*, Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań.
9. Glemp J. (1988), *Nauczanie Pastoralne 1981-1982*. Tom 1. Pallottinum, Poznań.
10. Glemp J. (1989), *Nauczanie Pastoralne 1985*. Tom 4. Pallottinum, Poznań.
11. Glemp J. (1994), *Nauczanie Pastoralne 1988*. Tom 7. Pallottinum, Poznań.
12. GUS (2014), *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014-2050*, Warszawa, <http://www.stat.gov.pl> (dostęp: 4 maja 2015).
13. Halicka M, Halicki J. (2002), *Integracja społeczna a aktywność ludzi starszych*, W: B. Synak (red.), *Polska starość*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. Gdańsk. 189-218
14. Halicka M, Pędich W. (1996), *Wpływ działalności grupy samopomocowej na zmianę świadomości seniorów – studium w Białymstoku*. *Gerontologia Polska*, nr 3, s. 47-51.
15. Jan Paweł II (1980), *Szczególna misja starszych w życiu rodziny ludzkiej*, W: E. Weron, A. Jaroch, *Nauczanie papieskie*. Tom III, cz. 2. (przygotowanie do druku). Pallottinum. Poznań 1986, s. 291-293.
16. Jan Paweł II (1980), *W doświadczeniach starości łączcie się z Chrystusem na krzyżu*, W: E. Weron, A. Jaroch, *Nauczanie papieskie*. Tom III, cz.2. (przygotowanie do druku) Pallottinum. Poznań 1986, s. 699-704.
17. Jan Paweł II (1982), *Chrześcijański sens cierpienia i starości*. W: E. Weron, A. Jaroch, *Nauczanie papieskie*. Tom V, cz.1. (przygotowanie do druku). Pallottinum. Poznań 1993, s. 186-187.
18. Jan Paweł II (1982a), *Środki przekazu społecznego a problemy ludzi starych*. Tekst opracowany przez Papieską Komisję Środków Przekazu Społecznego. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.), nr 5, s. 28-29.
19. Jan Paweł II (1994), *List do Rodzin Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji Roku Rodziny 1994*. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.), nr 3, s. 13-14.
20. Jan Paweł II (1999), *List Ojca Świętego Jana Pawła II, Do moich braci i sióstr – ludzi w podeszłym wieku*. <http://www.voxdomini.vom.p.inne/list.html> (dostęp: 4 maja 2015).
21. Jan Paweł II (2000), *Dar długiego życia. 17 IX – Jubileusz Ludzi Starszych*. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) nr 11-12, s. 13-14.
22. Jan Paweł II (2002), *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności. 3 kwietnia 2002 Watykan*. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.), nr 6, s. 8-9.
23. Jan Paweł II (2002a), *Bądźcie świadkami miłości!* Homilia podczas Mszy św. na krakowskich Błoniach, 18 sierpnia 2002.
24. Jan Paweł II (2004), *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych. Orędzie Papieża Jana Pawła II na 16 Światowy Dzień Środków Masowego Przekazu*. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.), nr 4, s. 12-14.

25. Jan Paweł II (2005), *Rodzina jest instytucją naturalną i niezastąpioną. Przemówienie Papieża do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej rady ds. Rodziny 20.XI.2004*. L'Osservatore Romano (wyd. pol.), nr 2, s. 35.
26. Jan Paweł II (2005b), *W obronie wspólnoty miłości i życia. Przemówienie Ojca Świętego do przedstawicieli Włoskiego Forum Stowarzyszeń Rodziny 18.XII.2004*. L'Osservatore Romano (wyd. pol.), nr 2, s. 36.
27. Jan Paweł II (2005c), *Nietykalność życia każdej istoty ludzkiej. Przesłanie Jana Pawła II do XXIII Krajowego Kongresu Stowarzyszenia Włoskich Lekarzy Katolickich 11.XI.2004*. L'Osservatore Romano (wyd. pol.), nr 2, s. 37.
28. Jan Paweł II (2005d), *Towarzyszyć choremu aż do końca. Przemówienie Papieża do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia 12.XI.2004*. L'Osservatore Romano (wyd. pol.) nr 2, s.38-39.
29. Jan Paweł II (2006), *Encyklika Evangelium vitae*, W: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*. Wydawnictwo ZNAK, Kraków.
30. Jan Paweł II (2006a), *Vita Consecrata. Adhortacje Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Tom II 1996-2003, Wydawnictwo ZNAK, Kraków.
31. Kilian M. (2011), *Idea aktywnej późnej dorosłości. Modelowa organizacja OASIS w USA*. Edukacja ustawiczna dorosłych, nr 2, s. 24-34.
32. Kluz M. (2012) *Starość wyzwaniem dla współczesnej cywilizacji*. Redemptorist Studies, 10 s. 315-332, www.ceeol.co, (dostęp 15 maja 2015).
33. Kowalik S. (2005), *Pedagogiczne problemy funkcjonowania i opieki osób w starszym wieku*, W: W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*. Wydawnictwo Uniwersytet Adama Mickiewicza. Poznań.
34. Kowalik S. (2007). *Motywacja do rehabilitacji niepełnosprawnych seniorów. Próba nowego spojrzenia*, W: J. Twardowska-Rajewska (red.), *Senior w domu*. Poznań, UAM, s. 131-151.
35. Krzyżanowski Ł., Kowalik W., Suwada K., Pawlina A. (2014), *Młodzi emeryci w Polsce. Między biernością a aktywnością*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
36. Nowak-Starz G., Markowska M., Zboina B., Grzywa T. (2009), *Społeczny obraz starości XXI wieku*, W: B. Zboina, G. Nowak-Starz. (red.), *Starość – obawy, nadzieje, oczekiwania. Wybrane zagadnienia z gerontologii*. Wydawnictwo Diecezjalne. Ostrowiec Świętokrzyski, s. 21-34.
37. Nowicka A. (2006), *Starość jako faza życia człowieka*, W: A. Nowicka (red.), *Wybrane problemy osób starszych*. Impuls, Kraków.
38. Pikuła N. (2011), *Etos starości w aspekcie społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*. Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna, Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków.
39. Przygoda W. (2015), *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*. Polonia Sacra 19, nr 31 s. 71-94. <http://dx.doi.org/10.15633/ps.730> (dostęp 15 maja 2015)
40. Richard L., Laforest S., Dufresne F., Sapinski J.P., (2004), *The quality of life of older adults living in an urban environment: Professional and lay perspectives*, Canadian Journal of Aging, nr 24, s. 19-30.
41. Szarota Z. (2011), *Jakość przestrzeni życiowej emerytów – wybrane wskaźniki*, W: S. Rogala (red.), *Pamiętaj o swojej starości*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, Opole, ss. 23-36.
42. Szatur-Jaworska B. (2006), *Jakość życia w fazie starości – próba diagnozy*, W: M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok s. 303-316.
43. Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M. (2006), *Podstawy gerontologii społecznej*, ASPRA-JR. Warszawa
44. Trafiałek E. (2003), *Polska starość w dobie przemian*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice.
45. Uzar K. (2011), *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
46. Uzar K. (2015), *Jana Pawła pedagogia starości*, W: M. Parzyszek, D. Opozda, B. Kiereś (red.), *Wartość życia a wychowanie. W XX rocznicę encykliki Jana Pawła II „Evangelium vitae”*, Wyd. KUL, Lublin, 2015, s. 241-260.
47. Wieczorkowska-Tobis K., Grześkowiak E. (2008), *Czy wieloletkowość w geriatrici jest zawsze błędem? Geriatria*, nr 1, s. 45-54.
48. Wnuk W. (2013), *Potencjał osób starszych*, W: P. Błędowski, A. Stogowski, K. Wieczorowska-Tobis (red.), *Wyzwania współczesnej gerontologii*. Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa w Poznaniu, Poznań.
49. Zając L. (2002), *Psychologiczna sytuacja człowieka starszego oraz jej determinanty*, W: K. Obuchowski (red.), *Starość i osobowość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
50. Zych A.A. (2001), *Słownik Gerontologii Społecznej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
51. Zych A.A. (2010), *Dramat starzenia się a starość w dramacie*, W: S. Rogala (red.), *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, Opole, s. 11-18.